

68.

КРАЇНСЬКА
МОВА
І ЛІТЕРАТУРА
В ШКОЛІ

ВЕРЕСЕНЬ

9

1977

18899
2710 м.с.

Республіканський
педагогічний музей

БІБЛІОТЕКА

У НОМЕРІ:

НАЗУСТРІЧ 60-РІЧЧЮ ЖОВТНЯ

- 3 Неділько В. Я. Сучасний урок літератури

ПИТАННЯ ФІЛОЛОГІЇ

- 15 Пугач В. В.— Герой, народжений революцією
21 Халимоненко Г. І.— Лексика дум та історичних пісень (Коментар тюрколога)

ПИСЬМЕННИКИ ПРО СВОЮ ПРАЦЮ

- 30 Іван Драч: Наблизитися до серця читача

МЕТОДИКА ЛІТЕРАТУРИ

- 37 Хропко П. П.— Вивчення художньої майстерності «Енеїди» І. Котляревського

МЕТОДИКА МОВИ

- 44 Мельничайко В. Я.— Про вивчення складносурядних речень
51 Слинко І. І.— Типи простих речень
59 Адаменко Л. П.— Роздавальний матеріал до розділу «Фонетика»

КОНСУЛЬТАЦІЯ

- 64 Відповіді читачам

З РЕДАКЦІЙНОЇ ПОШТИ

- 66 Гамалій А. Т.— Матеріали цікавої граматики із синтаксису складного речення

НА ДОПОМОГУ ШКІЛЬНИЙ ХУДОЖНІЙ САМОДІЯЛЬНОСТІ

- 73 Рудик Н. Т.— Зорями Жовтня осяяний шлях (Літературно-музична композиція, присвячена 60-річчю Великого Жовтня)

ПАМ'ЯТНІ ДАТИ

- 85 Наєнко М. К.— Співець сонячних гонів революції (До 80-річчя з дня народження І. Микитенка)

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

- 88 Горобець В. Й., Сугак О. П., Кирпенко Н. К., Очеретний О. Д.— Українська мова, ч. І, За ред. І. Й. Тараненка
91 Регушевський Є. С.— Питання теорії мови в зарубіжному мовознавстві
93 Книжкова полиця словесника
95 Рекомендуємо прочитати в журналах

УКРАЇНСЬКА МОВА І ЛІТЕРАТУРА В ШКОЛІ

ЩОМІСЯЧНИЙ
МЕТОДИЧНИЙ ЖУРНАЛ
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ УРСР

9

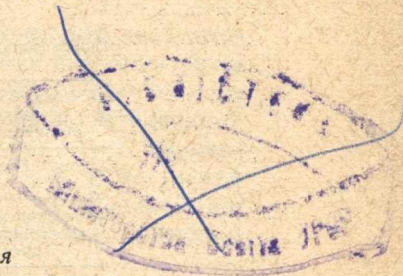
317

1977

ВЕРЕСЕНЬ

Виходить з березня
1951 року

ВИДАВНИЦТВО «РАДЯНСЬКА ШКОЛА»
м. КИЇВ

СУЧАСНИЙ УРОК ЛІТЕРАТУРИ

Новий навчальний рік почався у знаменні дні підготовки радянського народу і всього прогресивного людства до відзначення 60-ї річниці Великого Жовтня. Могутнім творчим піднесенням зустрічають трудящі нашої країни своє велике революційне свято. Значний трудовий ентузіазм народних мас викликає ще одна подія ювілейного року — масове обговорення проекту нової Конституції, яке свідчить про одностайну підтримку радянськими людьми внутрішньої та зовнішньої політики рідної партії, активізує усіх трудящих на нові перемоги в боротьбі за успішне виконання планів десятої п'ятирічки.

Постійне підвищення ефективності і якості роботи характерне і для освітан нашої республіки, які покликані озброювати знаннями майбутніх будівників комунізму, формувати їхній марксистсько-ленінський світогляд. Учителі урізноманітнюють методи і прийоми вивчення матеріалу, пов'язують викладання шкільних предметів із життям, будують уроки відповідно до вимог сучасності.

Уроки з кожного навчального предмета мають свої особливості, що визначаються специфікою науки, навчальною моделлю якої є певний предмет. Мають такі особливості й уроки літератури.

Основним принципом уроку літератури є комуністична партійність. У наш час цей принцип набув особливої ваги у зв'язку із загостренням ідеологічної боротьби у світі. У Звітній доповіді ЦК XXV з'їздові КПРС Л. І. Брежнєв зазначав, що тепер «ідейне протиборство двох систем стає більш активним, імперіалістична пропаганда—більш витонченою»¹. Тому партія велику увагу приділяє ідейно-політичному вихованню радянських людей, особливо молоді.

Принцип партійності уроку полягає в тому, що весь програмовий матеріал з літератури, вся система вивчення його в середній школі підпорядковані завданню комуністичного виховання підростаючого покоління. Даючи учням літературну освіту, всемірно розвиваючи їхні здібності, самостійне мислення, естетичні смаки, вчитель постійно дбає про формування в них матеріалістичного світогляду, комуністичної переконаності, про підготовку шкільної молоді до суспільно корисної праці в майбутньому.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976, с. 83.

Готуючись до уроку, словесник уважно аналізує ті виховні можливості, які дає певний навчальний матеріал. При цьому треба мати на увазі, що урок слід розглядати як діалектичну єдність змісту навчання (програмовий матеріал) і його форми, що втілюється в структурі, методах та методичних прийомах уроку. Форма уроку аж ніяк не є пасивним елементом навчального процесу. Вона активно впливає на засвоєння навчального матеріалу, на виховання учнів, становлення їх характерів, усебічний розвиток. Через це структура й методика уроку є одним із вирішальних елементів навчального процесу, від якого залежить його результативність. Це зобов'язує вчителя літератури старанно готуватися до кожного уроку, детально продумувати його хід. Визначальною умовою навчально-виховної ефективності уроку літератури є врахування особливостей цього шкільного предмета, що зумовлюється специфікою літератури як виду мистецтва.

Уроки літератури дають великі можливості для розширення знань учнів про минуле і сучасне життя людей, про важливі суспільно-історичні процеси, які відбувалися і відбуваються у світі. Літературу називають людинознавством, і це визначення слід сприймати в його найширшому значенні. Справді, немає таких сфер і аспектів дійсності, які лежали б поза інтересами й можливостями художньої літератури, немає жодної більш чи менш важливої проблеми моралі, етики, яка не порушувалася б у ній.

Існує й ще одна особливість художньої літератури: асоціативність. Кожен твір викликає в читача — в цьому разі в учня — цілий ланцюг асоціацій, спогадів, думок, пов'язаних з їхнім життєвим досвідом і попередніми знаннями. Художній твір, що вивчається в школі, наче снігова куля, тягне за собою лавину запитань і проблем. Аналіз твору на уроці літератури неминуче виходить за межі розгляду піднятої у ньому тематики, і учні дістають знання про багато подій і явищ життя. Ці знання стають не пасивним запасом учня, а активним інструментом пізнання і перетворення дійсності. Міра активності майбутніх громадян Радянської країни залежить від їхньої свідомості, ідейної переконаності, від усього того, що ми називаємо в сукупності комуністичним вихованням.

Особливістю уроків літератури є й те, що навчальний матеріал несе в собі могутній виховний заряд. Адже художній твір, який розглядається на уроці, сам по собі є формою активного втручання в життя. Його герої діють, думають, борються, люблять або ненавидять, утверджують ідеали прекрасного, виступають проти потворного, ворожого. Таким чином, твір учи́ть і виховує школяра. А урок літератури у своїй цілісності та єдності навчання і виховання має поглибити пізнавальні можливості та виховний вплив твору. Вчитель діє як одноступінь письменника, завданням його — розкрити шляхом глибокого ідейно-естетичного аналізу творчий задум митця, наголосити на основному, показати красу і довершеність художньої форми твору. А це означає — домогтися посилення виховного впливу літератури на учнів. Відомий російський радянський методист В. О. Нікольський писав, що «виховне завдання уроку збігається з виховним завданням, яке ставив перед собою автор виучуваного твору»². Цю думку варто трохи доповнити: виховне завдання уроку є поняттям ширшим, адже вчитель виходить із сьогоденного рівня розвитку суспільства, науки, літературної критики, методики і має на озброєнні марксистсько-ленінську ідеологію.

Отже, вивчаючи художній твір на уроці, вчитель використовує все багатство його ідейно-художнього змісту для того, щоб показати, як в образах позитивних персонажів утілюються прогресивні ідеї, прагнення людства до щасливого майбутнього, до ідеалів суспільної справедливості.

² В. А. Нікольський. Преподавание литературы в средней школе. М., Учпедгиз, 1963, с. 69.

Треба аргументовано довести, що прихід людства до комуністичних ідеалів є закономірним наслідком розвитку суспільства, класової боротьби. Це сприятиме вихованню в учнів комуністичних переконань. «Органічно поєднуючи засвоєння основ наук і наукового марксистсько-ленінського світогляду, школа формує ідейні переконання учнів, їх активну життєву позицію, моральне обличчя майбутнього господаря країни, патріота й інтернаціоналіста»³ — так визначив роль школи в ідейному вихованні підростаючого покоління перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький на IV з'їзді вчителів республіки.

Кращі образи художньої літератури (та й постаті самих письменників) завжди служили й служать молоді взірцем для наслідування. Учні прагнуть виховати в собі (а вчителі допомогти їм у цьому) такі риси, як патріотизм, інтернаціоналізм, любов до праці, мужність, чесність, справедливість.

Сучасні уроки літератури відзначаються значним обсягом навчального матеріалу, максимальною насиченістю. Та йдеться не про перевантаженість програми. Говорячи про великий обсяг навчального матеріалу, маємо на увазі інше: насиченість самого художнього твору подіями, думками, картинами. Кожна з них, певно, викличе в учня роздуми, асоціації. Треба мати на увазі ще й те, що літературний матеріал сприймається школярами залежно від їх індивідуальних особливостей. Одним творчість якогось поета подобається, інших вона залишає байдужими. Та й самі життєві явища, події, відображені в художньому творі, нерідко дістають різні оцінки. Наприклад, одні учні виправдовують кохання Шури і Черниша, інші — осуджують Шуру, вважаючи, що вона зрадила Брянському. Вчитель повинен на уроці враховувати цю розбіжність у ставленні до зображуваних подій та в оцінці їх, допомагати учням виробити правильні погляди. Але не можна і нав'язувати силою авторитету свою думку чи думку автора підручника. Тут треба виявити великий педагогічний такт і в кожному окремому випадку індивідуальний підхід.

Навчальний матеріал з літератури учень засвоює через самостійне сприйняття. Якщо школяр не співпереживав з героями літературного твору, не дав своєї оцінки зображеному, а механічно й байдуже повторив за підручником чи вчителем твердження і думки, це означає, що матеріал він не сприйняв і не засвоїв. А в такому разі говорити про будь-який ідейно-виховний вплив твору, — а отже і уроку — не можна.

Істотною особливістю уроку літератури є його емоційність, що визначається специфікою самого предмета. Адже в основі художнього твору лежить певний конфлікт, боротьба різних поглядів, думок, почуттів. Тому він хвилює учня, викликає емоції. Тож природно, що викладати літературу байдуже, неемоційно неможливо.

Багаторічний досвід викладання літератури в радянській школі дав змогу виробити найефективніші структурні форми уроків, методи та методичні прийоми вивчення цього предмета.

Удосконалення існуючих та вироблення нових форм навчання, зокрема й уроку, не припиняється. Кращі вчителі сміливо експериментують у цій галузі, домагаючись найефективніших наслідків. Цікавими є, скажімо, система роботи донецького вчителя-математика В. Ф. Шаталова, липецький досвід інтеграції уроку, лекційно-залікова форма викладання літератури, запроваджена словесниками Кіровоградщини. Вивчення і поширення передового досвіду викладання літератури є одним із найважливіших завдань, що стоять перед школою.

Типологія, структура уроків літератури має багато спільного з типологією і структурою уроків з інших навчальних предметів. Але є й ряд відмінностей, зумовлених розглянутими вище особливостями, якими характеризуються уроки літератури як виду мистецтва.

³ «Радянська Україна», 1977, 30 березня.

Сучасний урок літератури в основі своїй традиційний. Численні спроби докорінно змінити його позитивних наслідків не мали. Проте, звичайно, він зазнав і помітних змін, що зумовлені розвитком суспільного життя нашої країни, науково-технічною революцією, потребою у працівниках нового типу в усіх галузях народного господарства, а також розвитком методики літератури, літературознавства, педагогіки, психології, зростанням матеріально-технічної бази шкіл. Тож головним завданням словесників і методистів є дальше вдосконалення традиційного уроку. **«...Найперший обов'язок учителів — наслідувати кращі традиції своїх попередників і творчо примножувати їх»⁴**, — указував у промові на IV з'їзді вчителів України перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький.

Типологія та структурні форми сучасних уроків з літератури визначаються нашою дійсністю і новими умовами роботи школи. Виходячи із специфіки літератури як навчального предмета і тих положень дидактики, які узгоджуються з цією специфікою, можна виділити, на нашу думку, такі типи уроків літератури: вивчення нового матеріалу; повторення, закріплення та узагальнення знань; бесіда з позакласного читання; написання твору.

Характерним у цій класифікації є те, що тут немає надмірного й безпідставного збільшення кількості типів уроків*. Разом з тим ураховано особливості літератури як навчального предмета. Скажімо, урок-бесіда з позакласного читання фактично є уроком вивчення нового матеріалу. Але значні відмінності в методиці підготовки й проведення цього уроку та уроків аналізу творів, визначених програмою, дають підстави для виділення його в окремий тип.

Так само й урок написання твору. Він може мати своїм педагогічним змістом вивчення нового матеріалу або повторення, закріплення чи узагальнення вивченого і навіть бути формою уроку з позакласного читання (скажімо, пишеться твір типу «Які книжки прочитав я протягом канікул», «Мій улюблений твір» чи відгук про якийсь конкретний твір, розглянутий у процесі позакласного читання), але специфіка цих уроків дозволяє виділити їх в окремий тип.

А от, скажімо, урок перевірки засвоєння вивченого не має підстав бути виділеним окремо. Адже перевірка знань завжди відбувається в площині повторення, закріплення чи узагальнення.

Деякі дидакти (Б. П. Єсіпов, І. Т. Огородников, В. О. Онищук та ін.) вважають окремим типом комбінований урок, тобто урок, який має дві або кілька дидактичних цілей, приблизно однакових за своєю значимістю. Навряд чи для цього є достатні підстави. Адже, по суті, в практиці дуже рідко зустрічаються некомбіновані уроки. На уроках вивчення нового матеріалу вчитель неминуче більшою чи меншою мірою вдається до повторення, а також закріплення чи узагальнення знань, яке нерідко робиться не тільки на матеріалі одного уроку. Урок-бесіда з позакласного читання проводиться на основі історико- і теоретико-літературних знань, здобутих на попередніх уроках. Урок написання твору так само має своїм змістом повторення чи узагальнення, а то й вивчення нового матеріалу. Як бачимо, кожен тип уроку являє собою діалектичну єдність різних елементів, різних видів навчальної роботи, тобто є «комбінованим».

⁴ «Радянська Україна», 1977, 30 березня.

* У монографії В. О. Онищука, загалом досить ґрунтовній і цікавій, — «Типи, структура і методика уроку в школі» (К., «Радянська школа», 1973) як окремі типи уроків розглядаються урок застосування знань, умінь і навичок та урок перевірки знань, умінь і навичок (с. 13). Але ж перевірити знання, уміння, навички без застосування їх неможливо. І навпаки, застосовуючи їх, обов'язково перевіряється й ступінь їх засвоєння. Ми вважаємо таку класифікацію невмотивованою.

За зовнішніми ознаками розглянута вище класифікація уроків збігається з тією, що була прийнята в радянській школі ще кілька десятиріч років тому. Але це не означає, що не змінився її зміст. Іншого значення тепер набули поняття вивчення нового матеріалу, закріплення та узагальнення його; інші, підвищені вимоги ставляться до письмових робіт, до уроків-бесід з позакласного читання, взагалі до сучасного уроку літератури.

Зміни ці йдуть головним чином по лінії вдосконалення методики, ширшого застосування проблемності в навчанні, максимальної активізації розумової діяльності та самостійної роботи учнів. Удосконалюються, наповнюються новим змістом традиційні методи навчання, виникають нові, як-от, метод самостійної роботи учнів. Енергійніше впроваджуються в навчальний процес технічні засоби. Більш високі вимоги ставляться до засвоєння знань, до свідомого сприйняття навчального матеріалу і застосування набутих знань на практиці.

Найпоширенішим у практиці викладання літератури є урок вивчення нового матеріалу, що, як правило, комбінується з перевіркою, повторенням, узагальненням та закріпленням попередніх знань. Головна вимога, яка ставиться тепер до уроку літератури, — забезпечення свідомого розуміння змісту й суті матеріалу, що вивчається, активної участі учнів у навчальному процесі, вміння застосувати набуті знання на практиці.

Дидактичною метою уроку повторення, закріплення та узагальнення є приведення в систему учнівських знань, поглиблення їх, встановлення історико-літературних чи теоретико-літературних закономірностей, зв'язків та взаємозалежностей між ними та життєвими явищами, відображеними в художньому творі. Це знову-таки має сприяти свідомішому засвоєнню учнями програмового матеріалу, посиленню його ідейно-виховного впливу.

Методика уроків-бесід з позакласного читання розробляється нині відповідно до вимог шкільної програми, в яку введені списки літератури для позакласного читання. Так, у 8 та 9 класах програма рекомендує для бесід твори з радянської літератури. Вони дібрані з урахуванням ідейно-естетичного рівня та вікових і пізнавально-психологічних особливостей учнів.

Уроки написання творів за своїм дидактичним змістом і метою бувають різними. Найчастіше вони одночасно служать і для перевірки засвоєння матеріалу, і для повторення та узагальнення його. Проводяться такі уроки здебільшого на заключній, підсумковій стадії вивчення певного розділу програми чи його частини. Проте інколи уроки написання творів мають за дидактичну мету й вивчення нового матеріалу — здебільшого тоді, коли воно проводиться методом самостійної роботи. У цьому разі письмовій роботі передують певна підготовка до неї — читання твору та опрацювання його змісту, виписування цитат, ознайомлення з додатковими джерелами, підручником.

Типологія уроків має значення в організації навчально-виховного процесу. Врахування типу уроку літератури дає змогу чіткіше визначити його мету й методику, передбачити різноманітні форми, методи й прийоми навчальної роботи.

Не менше значення має й методика уроку, його структура. Від продуманості плану уроку, доцільного дозування часу, вибору методів і прийомів значною мірою залежить ефективність уроку.

Вибір структури уроку — теж важливий етап у підготовчій роботі вчителя. Саме в структурі й методиці уроку передовсім відображаються зміни, викликані сучасними умовами роботи радянської школи. При цьому слід ураховувати, що урок є діалектичною єдністю двох видів діяльності, а саме: діяльності вчителя, який керує навчально-виховним процесом на уроці, і учнів, що здобувають знання. Зміни ж у роботі

школи йдуть насамперед по лінії активізації навчальної роботи учнів, збільшення питомої ваги самостійності в ній. Цьому завданню й має бути підпорядкована структура уроку. Природно, що й пошуки вчених-методистів, учителів-практиків у підвищенні ефективності викладання літератури здійснюються в напрямі вдосконалення використання нових структурних форм та методики уроку.

Урокам літератури протипоказаний шаблон, одноманітність, застій. У виступі на IV з'їзді вчителів республіки перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький слушно застерігав: «На жаль, є ще у нас чимало прикладів... невміння, а подекуди і небажання оволодівати сучасною методикою викладання, схильність до шаблону, особливо недопустимого в педагогіці. Адже важливо, щоб кожен вчитель розвивав пізнавальну активність учнів, їх допитливість, вміння самостійно працювати»⁵.

Домагатися цього слід, урізноманітнюючи структуру та методику уроку, вдосконалюючи існуючі нині форми, методи та прийоми викладання. Треба шукати й упроваджувати нове, інтенсифікувати навчальний процес. Однак це необхідно робити «в розумних межах»⁶, як указує В. В. Щербицький.

Для здійснення завдань, поставлених сучасністю перед школою, потрібно ще раз переглянути й оцінити існуючу структуру уроків літератури, визначивши шляхи для їх удосконалення і піднесення ефективності.

Найпоширенішим у наш час є традиційний, так званий чотириелементний комбінований урок (етап організації класу до роботи в назві до уваги не береться). Він життєвий і ефективний і тепер. Найкращим доказом того є висока результативність роботи переважної більшості вчителів, якої вони досягають, вдаючись переважно до традиційного чотириелементного уроку. За умови доцільного застосування відповідних методів та методичних прийомів ця структурна форма уроку забезпечує належний рівень пізнавальної активності та самостійної навчальної діяльності учнів, а отже, і високу ефективність навчального процесу. Зрозуміло, що вона потребує дальшого вдосконалення, модернізації з урахуванням зрослих вимог до викладання літератури.

Новим змістом наповнюються і видозмінюються традиційні етапи уроку — перевірка знань, вивчення нового матеріалу, закріплення, повідомлення домашнього завдання. Слід відзначити, що урок, залежно від його методики, може мати не всі елементи (етапи). У тому разі, коли на ньому починається вивчення нової й складної теми, доцільно не проводити перевірки засвоєння вивченого. Якщо новий матеріал вивчався методом бесіди чи самостійної роботи, можна не робити закріплення. Коли ж новий матеріал повністю засвоєний на уроці (а цього конче потрібно домагатися), не обов'язково задавати домашнє завдання. Проте за всіх умов основним у комбінованому чотириелементному уроці є етап пояснення нового матеріалу, що й дає підстави визначити такий урок як урок вивчення нового матеріалу.

Розглянемо його особливості. *Перевірка вивченого матеріалу* проводиться практично майже на кожному уроці. Дидактичною метою цього етапу є головним чином перевірка виконання і засвоєння учнями домашнього завдання, а також вивченого раніше матеріалу та оцінення їхніх знань. Однак цим вона не обмежується. У процесі опитування робота будується так, щоб повторити раніше вивчений матеріал, поглибити учнівські знання, закріпити їх у пам'яті й свідомості учнів. Запитання для перевірки вивченого можуть мати як репродуктивний (рідше) характер (і тоді головною метою їх є власне перевірка знань), так і проблемний (у цьому разі метою перевірки є активізація розумової діяльності учнів,

⁵ «Радянська Україна», 1977, 30 березня.

⁶ Там же.

вироблення в них свідомого розуміння вивченого матеріалу). Проте навіть і тоді, коли запитання спрямовують учнів на відповідь репродуктивного типу, слід уникати формулювань, які вимагають лише напруження пам'яті учня.

Є ще один досить істотний аспект організації перевірки вивченого матеріалу — підготовка учнів до сприйняття нового матеріалу, актуалізації їх знань та чуттєвого досвіду.

Готуючись до уроку, вчитель уважно продумує, що вже відоме учням у зв'язку з новою темою, а також способи використання цих знань. У процесі перевірки засвоєння знань він торкнеться питань, які є необхідними для глибокого й свідомого засвоєння нового матеріалу. Наприклад, приступаючи в 10 класі до аналізу поезії А. Малишка «Моя Україно», під час перевірки вивченого доцільно повторити такі твори, як «Партія веде» та «Чуття єдиної родини» П. Тичини, «Моя Батьківщина», «Слово про рідну матір» М. Рильського, «Любіть Україну» В. Сосюри або загадати учням розкрити образ Батьківщини в українській радянській поезії. Зактуалізувавши в такий спосіб учнівські знання, вчитель збудує логічний «місток» до вивчення поезії «Моя Україно». Крім того, такий прийом допоможе десятикласникам сприйняти поезію А. Малишка в історико-літературному контексті, збагнути закономірність і важливість теми Батьківщини в радянській літературі.

Щоб актуалізація знань і чуттєвого досвіду учнів була здійснена ефективно й максимально сприяла свідомому засвоєнню нового, слід завчасно давати завдання повторити потрібний матеріал.

Безумовно, актуалізація знань відіграє значну роль у структурі уроку пояснення нового матеріалу. Вона входить як важливий елемент до етапу перевірки вивченого матеріалу, хоч і не становить сама окремого етапу уроку.

Методика опитування має бути підпорядкована реалізації визначених вище завдань. Найпоширенішими формами є усні — індивідуальне опитування, фронтальна бесіда. Практикується й письмове опитування, коли кілька учнів дістають картки із запитаннями, на які вони дають усні або письмові відповіді. Прийомом опитування можна вважати й своєрідні невеликі письмові роботи — відповіді на запитання, складені для кожного окремо або спільні для всього класу.

У процес індивідуального опитування слід залучити якомога більшу кількість учнів. Вони можуть доповнити, уточнити, виправити відповіді, а також дати їм рецензію, яка в свою чергу оцінюється. Важливу виховну роль тут відіграє коментування учнівських відповідей. Учитель стисло рецензує кожну відповідь, відзначає її позитивні та негативні якості, оголошує та вмотивовує оцінку.

Вивчення нового матеріалу являє собою головний зміст навчального процесу в школі, під час якого найповніше реалізуються навчально-виховні завдання шкільного курсу літератури. Цей етап уроку в сучасній школі характеризується всемірною активізацією й урізноманітненням форм, методів та методичних прийомів, розвитком самостійності учнів.

За останні роки зросла роль мотивації навчання школярів, яка є важливим компонентом пояснення нового матеріалу, хоч і не становить окремого етапу уроку. Коли учні з самого початку вивчення нового матеріалу знають мету своєї роботи, усвідомлюють важливість і актуальність теми, над якою вони працюватимуть, це сприяє формуванню в них інтересу до вивчуваного, розвитку самостійного мислення та науково-дослідницьких здібностей.

Наприклад, під час опрацювання в 9 класі статті В. І. Леніна «Партійна організація і партійна література» вчитель не обмежиться загальними твердженнями про важливе її значення для розвитку літератури, а за-

пропонує учням дослідити, як лєнінський принцип партійності втілюється у тих творах сучасної радянської літератури, які вони вивчали або читали самостійно. Виникає досить складна для учнів проблемна ситуація, розв'язати яку без самостійного мислення не можна. Спираючись на власні знання і спостереження та допомогу вчителя, дев'ятикласники дійдуть висновку, що лєнінський принцип партійності літератури сьогодні є її визначальною рисою, що вся радянська література служить великій справі будівництва комунізму, а отже, інтересам усього радянського народу, і підтвердять це посиланням на самостійно прочитані книжки. Проведена дослідницька робота, можливість виявити свою ерудицію і знання сучасної літератури дають учням інтелектуальну (та й естетичну) насолоду, служать мотивом поглибленого інтересу до вивчення важливої теми.

Одним із засобів мотивації навчальної діяльності учнів може бути інтерес до піднятих у художньому творі актуальних життєвих і моральних проблем, своєрідності його художньої форми, до самої особи письменника. Так, наприклад, розпочинаючи вивчення творчості О. Довженка, вчитель читає висловлювання про нього М. Рильського, А. Малишка та інших видатних людей, розповідає про різнобічне обдарування цієї людини — письменника, кіномитця, художника, педагога. Це зумовлює підвищений інтерес учнів до його творчості.

Викладання літератури в школі має ту особливість, що воно здійснюється тільки засобами слова і в основі його лежить робота над художнім словом. Тому не треба шукати якихось особливих, «невербальних» засобів її викладання. Однак, використовуючи словесні методи вивчення літератури, слід добирати такі з них, які забезпечують максимальну участь учнів у навчальному процесі, всебічний розвиток їх особистостей, свідоме і глибоке засвоєння навчального матеріалу.

Цього можна домогтися лише тоді, коли учні не просто засвоять зміст художнього твору, а й усвідомлять його місце в історико-літературному процесі. Це має бути осмислене не абстрактно, не на підставі самих лише тверджень підручника, а як наслідок аналізу ідейного змісту, художньої структури, образної системи твору. Ідеали, які утверджують герої, соціальні та психологічні мотиви їхньої поведінки, взаємозв'язки в системі образів-персонажів, розвиток сюжету, засоби образності та їх роль у розвитку задуму твору — ось головний зміст вивчення нового матеріалу.

Особлива увага на уроці літератури приділяється тексту художнього твору. Урок літератури — це радісна зустріч юного читача з письменником, з образним словом, його красою. Тому на уроці якомога частіше має звучати слово митця — художній твір. Безпосереднє емоційне враження від нього, поглиблене ґрунтовним ідейно-естетичним аналізом, — єдиний і найпевніший шлях до міцних і свідомих знань, до забезпечення виховного впливу літератури на учнів. Усі свої думки і твердження вони мають підкріплювати посиланням на текст, читанням уривків з нього. Тому глибоке і свідоме знання тексту виучуваного твору набирає вирішального значення, є необхідною передумовою виконання програмових вимог.

Вивчення нового матеріалу звичайно завершується *підсумками*. Вони можуть мати різний характер — залежно від загальної структури уроку та методів, застосованих на ньому. Якщо новий матеріал опрацьовано методом бесіди чи самостійної роботи, краще, щоб підсумки робив сам учитель. Слід визначити найважливіші закономірності вивченого, встановити його зв'язки з попереднім матеріалом та зробити проєкцію на майбутнє. Коли ж на уроці був використаний метод лекції, доцільно вдатися до *закріплення*. Вчитель, наприклад, ставить до класу запитання проблемного характеру, які опираються на вивчений новий матеріал, але разом з тим вимагають і активного творчого осмислення,

використання раніше вивченого, знань інших навчальних предметів, умінь робити власні висновки та узагальнення.

Скажімо, після закінчення роботи над романом Ю. Яновського «Вершники» ці запитання і завдання можуть бути такими: 1. Розкрийте символічне значення й композиційну роль новели «Подвійне коло», проаналізувавши обстановку тих років на Україні. 2. Доведіть, що в романі немає єдиного головного героя, і поясніть, чому. 3. Які ви знаєте твори, тематично близькі до «Вершників», в українській та російській літературі? Що в них спільного й відмінного? 4. Проаналізуйте особливості композиції «Вершників», визначте роль у ній новели «Адаменко».

Доцільним у деяких випадках є складання плану лекції або її тез. Тоді перед поясненням нового матеріалу вчитель повідомляє учнів про це та інструктує, як виконувати завдання. Вони під час лекції роблять на чернетках замітки, а після закінчення її складають план. Плани зачитуються й обговорюються. Цей прийом має ту особливість, що спрямовує учнів на активне сприйняття й осмислення матеріалу, привчає робити висновки та узагальнення. Ось приклад учнівського плану, складеного у процесі засвоєння лекції на тему «Українська література третього етапу визвольного руху в Росії» (третій урок):

1. Найважливіша проблема української літератури третього етапу визвольного руху — революційна боротьба проти царизму, за повалення експлуататорського ладу.

2. Утвердження в літературі нового позитивного героя — робітника-соціаліста (Павло Власов, «Мати» М. Горького; Марко Гуца, «Рата тоггана» М. Коцюбинського; ліричний герой поезій П. Грабовського, Лесі Українки).

3. Тема класового єднання трудящих усіх націй («Дим» Лесі Українки, «До Б. С-го» П. Грабовського, «Він іде» М. Коцюбинського).

4. Ідейно-естетична боротьба проти декадентства («Декадент» І. Франка, «Давня казка» Лесі Українки, «Я не співець чудовної природи», «Дещо про творчість поетичну» П. Грабовського, «Intermezzo» М. Коцюбинського).

5. Викриття лібералізму та українського буржуазного націоналізму (новели «Сміх», «Коні не винні» М. Коцюбинського, поезія «Сідоглавому» І. Франка, «Лумера» Леся Мартовича, «Страчене життя» А. Тесленка).

Часом як форма закріплення практикується перегляд фрагментів навчального чи художнього кінофільму, діафільму, ілюстрацій через епідіаскоп з відповідним коментуванням, до якого активно залучаються учні.

Повідомлення домашнього завдання — найменш тривалий, але разом з тим досить важливий етап уроку. Від того, наскільки методично правильно буде він проведений, значною мірою залежить робота учнів удома.

Істотне значення має те, як повідомляється домашнє завдання. Якщо на це відведено досить часу і завдання докладно розтлумачене, а особливо коли учні почали виконувати його ще на уроці, — це гарантія того, що воно буде правильно виконане. Адже в школярів виникла певна психологічна настроєність і націленість на домашню роботу, їм усе зрозуміло, завдання не здається складним. Тоді, зокрема, коли домашнє завдання ґрунтується на самостійній роботі учнів чи має виразно проблемний характер, його записують не до щоденників, а в зошити, докладніше, ніж звичайно.

Урок повторення, закріплення та узагальнення знань проводиться, як правило, після вивчення якоїсь досить широкої теми, наприклад, «Т. Г. Шевченко» (8 клас), «І. Я. Франко» (9 клас), або після розгляду літератури певного історичного періоду. В ряді випадків

програма подає визначення тем для повторення та узагальнення вивченого, як-от: «Основні надбання і світове значення прогресивної дожовтневої української літератури в її нерозривних зв'язках з російською класичною літературою», «Шляхи розвитку української радянської літератури» та ін. На опрацювання їх відводиться від однієї до п'яти годин.

Педагогічною метою таких уроків є не тільки репродуктивне відтворення вивченого, а й його поглиблення, встановлення найбільш загальних закономірностей, причиново-наслідкових зв'язків між літературними фактами та явищами. Слід показати учням, як, наприклад, розвиток суспільного життя, економічних відносин, поглиблення класової боротьби трудящих зумовлюють зміни в літературному процесі (у творчому методі, тематиці літератури, колі проблем та ідей, які вона підіймає), викликають появу позитивного героя нового типу, зміни в усій образній, художній структурі творів.

Методика і структура уроків повторення, закріплення та узагальнення знань визначається рядом чинників: характером навчального матеріалу, його складністю та обсягом, віковими особливостями учнів, конкретними умовами роботи школи, особистістю вчителя. Найефективнішими методами на цих уроках є фронтальна бесіда в 4—7 класах, оглядова лекція вчителя або самостійна робота — у старших класах. Ці методи комбінуються в різних пропорціях, залежно від конкретного змісту й характеру уроку.

Уроки повторення, закріплення та узагальнення вивченого, крім навчально-виховного значення, відіграють і помітну розвиваючу роль. Саме вони привчають учнів відшукувати найістотніше, найважливіше в літературі й у житті, робити власні висновки, прищеплюють смак до експериментальної роботи та узагальнень теоретичного характеру, змушують вдаватися до різних літературознавчих джерел. Спрямовуючи учнів на таку роботу, треба враховувати зміни в їхніх психологічних особливостях та пізнавальних можливостях, зумовлені НТР. Адже школярі сьогодні більш розвинені, ніж їхні ровесники 40—50-х років, сприймають більше інформації, впевненіше (хоч, можливо, і не завжди обгрунтовано) висловлюють свої судження. Тому вчителям слід частіше вдаватися до складних форм роботи, які раніше не могли б бути використані. Уроки повторення, закріплення та узагальнення пройденного мають велике значення і для перевірки знань учнів; можна сказати, що перевірка є однією із дидактичних цілей такого уроку.

Урок-бесіда з позакласного читання має своєю педагогічною метою вироблення в учнів читацьких інтересів та навичок, систематизацію читання, керівництво і контроль за ним. Як уже говорилося, ці уроки проводяться переважно на основі визначених програмою творів. Існує залежно від вікових особливостей учнів і конкретного матеріалу та мети занять багато різновидів уроків з позакласного читання. У найзагальніших рисах їх можна поділити на два види: а) урок-бесіда за конкретним твором, прочитаним усіма учнями; б) урок узагальненого характеру.

Уроки першого виду проводяться переважно за визначеними програмою творами. Методика їх може бути різною. Найпоширенішою формою роботи на уроці є бесіда за змістом книги. Вчитель завчасно формулює питання, записує їх до поурочного плану. У процесі бесіди потрібно домагатися, щоб учні не обмежувалися переказом твору, а вчилися самостійно і глибоко аналізувати його ідейно-естетичний зміст. Інколи корисно дати запитання учням заздалегідь, щоб вони підготували вдома відповіді — усні або письмові.

Метою уроку з позакласного читання узагальнюючого характеру є визначення читацьких інтересів учнів, вироблення навичок свідомого читання та системи в ньому. Тут можуть бути ефективними лекція й бесі-

да, здебільшого в тісному поєднанні. Ведучи розмову про книжки, прочитані учнями, треба тактовно застерегти їх від одностороннього захоплення літературою невисокого ідейно-художнього рівня. Це стосується насамперед детективної літератури, якою часом на шкоду іншим жанрам захоплюються школярі. Щоб правильно спрямувати читання, словесник сплинить на кращих зразках радянської літератури, зацікавить ними учнів, ознайомивши з особливо вдалим епізодом творів, їх проблематикою тощо.

Такі уроки можуть мати і форму оглядової лекції тематичного характеру. Скажімо, вчитель зробить огляд серії книг «Юні герої», «Життя-подвиг» або просто книг на якусь тему, наприклад, на тему шкільного життя, робітничу і т. ін.

Уроки написання творів завжди мають комплексну педагогічну мету. Головними її компонентами є закріплення та узагальнення вивченого, перевірка знань учнів та рівня їх мовної грамотності, вдосконалення мовних навичок, а також розвиток самостійного мислення.

Структура та методика цих уроків обирається залежно від виду письмової роботи та від класу.

Останнім часом у практику уроків написання творів дедалі більше входить визначення учням індивідуальних тем письмових робіт. Вчитель заздалегідь готує картки, на яких записується тема твору, і після необхідних пояснень роздає їх школярам. Тема обирається кожному окремо, залежно від рівня його підготовки, потенціальних можливостей, читацьких інтересів, розвитку творчого мислення та самостійності. Така форма проведення письмових творів відповідає одному з важливих принципів сучасної педагогіки та методики — не орієнтуватися на середнього учня, а будувати урок з урахуванням індивідуальних особливостей кожного.

Структурні форми уроків урізноманітнюються в рамках наведених вище типів, що сприяє підвищенню їх ефективності. Часом, здавалося б, незначні зміни в структурі, навіть перестановка елементів уроку зумовлює його результативність. Так, скажімо, коли звичайний чотириелементний урок розпочати з пояснення нового матеріалу, а опитування сумістити із закріпленням, увага учнів буде помітно активізована. Адже вони психологічно настроюватимуть себе на можливу відповідь після пояснення нового матеріалу. А це не тільки зумовить підвищення уваги, активніше опрацювання нової теми, а й забезпечить свідоме й глибоке сприйняття матеріалу, бо учні намагатимуться, ще слухаючи пояснення, пов'язати його з уже вивченим. Після закінчення роботи над новою темою проводиться опитування-закріплення. Завдання і запитання для нього треба формулювати в такий спосіб, щоб обидві теми — попередня й нова — були в них органічно поєднані. Наприклад, вивчається нова тема «Образи братів Басарабів у повісті І. Франка «Борислав сміється». Попередній матеріал — образ Бенедя Синиці. Тоді завдання можна сформулювати так: «Зіставити погляд Бенедя і Басарабів на шляхи боротьби проти експлуататорів; довести, який шлях і чому є перспективнішим. Як походження вплинуло на формування характерів дійових осіб? Розглянути мову Бенедя і мову Басарабів, пояснити, як вона служить засобом характеристики персонажів».

Іноколи вчитель доручає пояснення нового матеріалу одному із школярів (сильнішому, як правило). Учень завчасно опрацьовує матеріал, вивчає допоміжні джерела, добирає унаочнення. На уроці повідомляється, що новий матеріал подасть такий-то учень. Уже одне це зумовлює підвищену увагу класу.

Так само сприяють активізації навчального процесу, ефективності уроків літератури урізноманітнення форм різних елементів уроку. Не варто вдаватися до того самого прийому на кількох уроках підряд. Одноманітність негативно впливає на увагу учнів, притупляє їх інтерес,

призводить до пасивності. Тому треба передбачати й чергувати між собою різні форми роботи. Наприклад, опитування може бути індивідуальне (біля дошки), проводиться у формі фронтальної бесіди, письмового завдання всьому класу, закріплення-опитування наприкінці уроку і т. д.

Ще більше значення має урізноманітнення форм, методів і прийомів вивчення нового матеріалу. В сукупності ж урізноманітнення всіх видів роботи на уроці літератури є одним із важливих резервів підвищення ефективності навчально-виховного процесу.

Ще одним таким резервом є зміцнення зв'язку уроку з іншими формами літературної освіти учнів. Відомо, що урок — основна форма вивчення літератури, але не єдина. Основна тому, що саме на уроці засвоюють учні передбачений програмою обсяг знань, зазнають ідейно-виховного впливу літератури, всебічно розвивають свої здібності, нахили, інтереси. Переважно на уроці формуються комуністичні переконання, матеріалістичні погляди, характери учнів.

Але існують й інші форми навчально-виховного процесу в цілому: позакласна робота з літератури, позашкільна робота, факультативні заняття. Особливою формою вивчення літератури є також індивідуальна робота з учнями — насамперед з відстаючими, а зрештою, і з усіма іншими, зокрема з відмінниками.

Усі ці форми літературної освіти учнів повинні розглядатися в комплексі, взаємно доповнювати одна одну, розвиватися відповідно до нових велінь часу, творячи в сукупності основу для освіти й виховання людини комуністичного майбутнього.

Сучасний урок літератури перебуває в процесі безперервного розвитку та вдосконалення, зазнає постійних змін залежно від змін у розвитку суспільства, від впливу науково-технічного прогресу. Відшукати надійні шляхи піднесення ефективності уроку літератури, домогтися максимального ідейно-виховного впливу його на учнів, міряти його високою мірою вимог сучасності — таке першорядне завдання, поставлене партією перед педагогічною наукою, вчителями-словесниками, перед усією радянською школою.

В. Я. НЕДІЛЬКО

□□□□